

‘शेतकरी चळवळ आणि शरद जोशी’

श्री. संजय मोहन कुबल, संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर

घोषवारा :- भारतातील नव-सामाजिक चळवळीचा विचार करताना शेतकरी चळवळीचा विचार प्रामुख्याने होतो. नव-सामाजिक चळवळीमध्ये अनेक चळवळी झाल्या व होत आहेत. परंतु अधिक व्यापक, सर्व दूर व आक्रमक झालेली चळवळ म्हणजे शेतकरी चळवळ होय. शेतकरी चळवळ ही भारतातील सर्व राज्यामध्ये सुरु झालेली चळवळ होय. यामुळे भारतातील सर्व खेडे-पाड्यातील शेतकरी एकत्र आले. ह्या चळवळीतून शेतकऱ्यांच्या अनेक समस्यांना वाचा फोडता आली. या चळवळीच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांनी आपले प्रश्न सरकारपुढे मांडले. शेतकरी हा अनेक वर्गात, जातीत व लहान विभागलेला होता. या चळवळीतून तो एकत्र आला. त्याच्या एकत्र येण्याने एक मोठा शेतकरी वर्ग तयार झाला. सहाजिकच शासनाला त्यांच्या प्रश्नाचा, समस्यांचा विचार करावा लागला. शेतकरी एकत्र आल्याने त्यांचा सहकार निर्माण झाला. शेतकरी चळवळीमुळे शासनाने ज्या काही उपाययोजना केल्या त्यामुळे काही प्रमाणात शेतकऱ्यांचा विकास होऊन सामाजिक बदलाला सुरुवात झाली. नव-सामाजिक चळवळीत शेतकरी चळवळीचा विचार करता शरद जोशी यांचे फार मोठे व प्रचंड कार्य आहे. शरद जोशी यांनी ज्या शेतकरी चळवळी केल्या या चळवळीत शेतकऱ्यांनी प्रचंड प्रमाणात भाग घेतला. त्यांनी शेतकरी चळवळीसाठी जे काम केले आहे. त्यांचा आढावा घेतल्यास त्यांना शेतकऱ्यांचा मिळालेला पाठिंबा हा अद्भूत होता.

सुचक शब्द :-नव-सामाजिक चळवळ, शेतकरी चळवळ

प्रस्तावना :-महाराष्ट्रातील सामाजिक चळवळीमध्ये शरद जोशी आणि त्यांची शेतकरी चळवळ यांचा फार मोलाचा वाटा आहे. शेतकऱ्यांच्या अनेक समस्या व प्रश्नाबाबत त्यांनी आपले विचार भाषणातून व लेखनीतून मांडले.

स्विझर्लंडमध्ये उच्चपदस्त पदी नोकरी करताना त्यांनी स्विझर्लंडमध्ये झालेली शेती क्रांती, अन्न क्रांती, तेथील व्यवस्था व सामाजिक समानता पाहून त्यांची तुलना त्यांनी भारतीय शेतकऱ्यांशी करू लागले. स्विझर्लंड मधील यांत्रिक शेती, शेतमालाला मिळणारा चांगला भाव, गृहउदयोगाचे जाळे, प्रक्रिया केंद्रे याप्रमाणे भारतीय शेतकऱ्यांना या सर्व सेवा सुविधा मिळाल्या पाहिजे या विचाराने प्रेरित होऊन व अश्याप्रकारे आपणही शेती करावी या विचाराने त्यांनी आपली स्विझर्लंडमधील उच्चपदस्त नोकरी सोडून त्यांनी भारतात येऊन शेती सुरु केली. यामुळे त्यांना शेतकऱ्यांच्या अडचणी, प्रश्न व समस्या लक्षात आल्या आणि शेतकऱ्यांच्या होणाऱ्या पिढीवणूकीला व अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी त्यांनी शेतकरी संघटना तयार करून आंदोलनाला सुरुवात केली. सन १९७९ मध्ये शेतकरी संघटनेच्या कामाला त्यांनी सुरुवात केली. १९९१ मध्ये सुरु झालेल्या जागतिकीकरण व त्यात १९९५ मध्ये सहाभागी झालेला भारत या बार्बीकडे ते सकारात्मक दृष्टिने पहातात. त्यांनी जागतिकीकरण व मुक्त अर्थव्यवस्थेचे समर्थन केले.त्यांनी समाजाचा शोषक व शोषित याची नवीन संकल्पना मांडली. शोषक म्हणजे इंडिया आणि शोषित म्हणजे भारत. शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी त्यांनी राजकारणात भाग घेतला. सन २००४ ते २०१० या कालावधीत ते राज्यसभेवर खासदार म्हणून कार्यरत होते.

संशोधन पद्धती:- शोध निबंध लिहिताना संशोधकाने दुय्यम स्रोतांचा वापर केला आहे. यासाठी संदर्भ ग्रंथ, इंटरनेट याचा आधार घेतला आहे.

संशोधनाचा उद्देश :- १) शरद जोशी यांच्या शेतकरी चळवळीचा आढावा घेणे.

२) शरद जोशी यांनी शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी सुचविलेल्या उपाययोजनांचा आढावा घेणे.

गृहितक :-शरद जोशी यांनी शेतकरी आंदोलनाच्या माध्यमाने मांडलेले विचार व उपाययोजना शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी मार्गदर्शक ठरतात.

संशोधन प्रणाली:-प्रस्तुत संशोधनसाठी दुय्यम स्रोतामार्फत माहितीचे संकलन करून दैनिक, वृत्तपत्रे, मासिके, पाक्षिके व इंटरनेट वरील लेखंच्या आधारे सदर शोध निबंध सादर केला आहे.

शेतकरी चळवळ आणि शरद जोशी:- नव-सामाजिक चळवळीत शेतकरी चळवळीचा विचार करताना शरद जोशी या नावाला मोठे वलय आहे. शरद जोशी हे स्विझर्लंडमध्ये उच्चपदावर कार्यरत होते. स्विझर्लंडमधील शेतकऱ्यांची परिस्थिती पाहून ते भारावून गेले. तेथील अन्नक्रांती, सामाजिक शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला मिळणारा योग्य भाव, शेतीचे यांत्रिकीकरण, शेतमालावर प्रक्रिया केंद्र व स्विझर्लंडमधील ग्रामोदयोगाचे निर्माण झालेले जाळे आणि भारतातील शेतकऱ्यांची परिस्थिती यांची त्यांनी तुलना केली. भारतातील शेतकऱ्यांस या सुविधा प्राप्त झाल्यास त्यांचा ही विकास होईल आणि या विचारानेच त्यांनी स्विझर्लंडमधील नोकरी सोडून भारतात येऊन शेती करण्याचा विचार करून त्यांनी त्याप्रमाणे महाराष्ट्रात चाकण जवळ कोरडवाहू शेती करण्यात सुरुवात केली.

शरद जोशी यांच्यावर मार्क्सचा प्रभाव होता. परंतु त्यांनी मार्क्स, मार्क्सवादी, डावे विचारवंत यांच्यावर नेहमीच टिका केली. तसेच त्यांच्यावर महात्मा फुले, गांधीवादी यांचा ही प्रभाव होता. या प्रभावातूनच त्यांनी शेतकऱ्यांसाठी कार्य सुरु केले.त्यांनी चाकण ते वांद्रे रस्त्यासाठी पहिला मोर्चा काढून रस्ता रोको केला. ते उसाचे रणकंदन, धुमसता

तंबाखु, पांढरे सोने, काळा कापूस अश्या अनेक आंदोलनात भाग घेतला. १९७९ मध्ये त्यांनी शेतकरी संघटनेच्या कामाला सुरुवात केली. त्यावेळी ते जाणिवपूर्वक राजकारणापासून दुर राहिले. त्यांनी चांदवडची शिंदोरी, स्वातंत्र्य का नासले, बळीचे राज्य येणार आहे, 'अर्थ' तो सांगतो पुन्हा व जग बदलणारे पुस्तके या आपल्या पुस्तक लेखनातून, शेतकरी, स्त्रिया, समाजवाद व सहकार याबाबत विचार मांडले. आगरमला हे आत्मचरित्र लिहिले. त्यांनी मराठी सोबतच हिन्दी व इंग्रजी भाषेतही पुस्तके लिहिली आहेत.

शरद जोशी यांनी जी शेतकरी आंदोलने केली व आपल्या भाषणातून जे शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीबाबतचे मुद्दे मांडले ते ठळकपणे खालीलप्रमाणे –

- १) शेत मालाला योग्य भाव न मिळणे
- २) शेतीसाठी लागणारी अपुरी साधन सामग्री
- ३) शेतीसाठी पाण्याचा अपुरा साठा.
- ४) शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा
- ५) शेतकऱ्यांमध्ये असलेला शिक्षणाचा अभाव
- ६) सावकारी व जमिनदारी पध्दत
- ७) शेतमाल आयात निर्यात समस्या
- ८) शेतकऱ्यास बाजार पेटेचे स्वातंत्र्य नसणे
- ९) नापीक जमीन व जमीनाचा वाढत चाललेला नापीकपणा
- १०) शेतकऱ्यास चोवीस तास वीज न मिळणे व वाढीव वीज बील
- ११) शेतकऱ्यांच्या होणाऱ्या आत्महत्या
- १२) शेतकऱ्यांच्या प्रश्न व समस्याबाबत शासनाचा निश्चित धोरणाचा अभाव

वरील प्रश्न सोडविण्यासाठी शेतकऱ्यांनी प्रथम एकत्र येणे गरजेचे आहे हे लक्षात घेवून त्यांनी शेतकरी संघटना तयार केली. शासन स्तरावर शेतकऱ्यांसाठी कार्य करण्यासाठी स्वतंत्र भारत पक्ष स्थापना ते जुलै २००४ ते जुलै २०१० पर्यंत राज्य सभेवर खासदार म्हणून कार्यरत राहिले. त्यांनी शेतकरी संघटनेमार्फत शेतकऱ्यांसाठी अनेक आंदोलने केली. त्यातील काही ठळक आंदोलने –

- १) चाकणमध्ये कांद्याला रास्त भाव मिळण्यासाठी २५ मार्च १९७८ रोजीचे आंदोलन
- २) नाशिक येथील दिनांक १० नोव्हेंबर १९८० चे ऊस दरवाढीसाठी केले रस्ते रोको व रस्ता रोको आंदोलन
- ३) महिला तंबाखु कामगार स्त्रियांच्या शोषणाविरुद्ध व तंबाखुला योग्य भाव मिळण्यासाठी निपाणी येथे दिनांक १ फेब्रुवारी १९९१ चे आंदोलन
- ४) विदर्भातील शेतकऱ्यांना कापासाला योग्य भाव मिळण्यासाठी दिनांक २ ऑक्टोबर १९८५ रोजी केलेले राजीव विरोधी आंदोलन
- ५) दिनांक १४ ऑगस्ट २००३ रोजी गुजरातमध्ये वीज दरवाढ विरुद्ध केलेले आंदोलन
- ६) दिनांक ३० नोव्हेंबर २०१४ मध्ये नागपूर मध्ये संत्र्यांना योग्य भाव व दुष्काळ ग्रस्तांना मदत यासाठी मुख्यमंत्र्यांच्या घरासमोर केलेले ठिय्या आंदोलन.

शरद जोशी यांनी मांडलेले विचार व उपाय –

अ) आर्थिक विचार व उपाय – शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला योग्य भाव मिळाला पाहिजे

- १) शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला योग्य भाव मिळण्यासाठी यंत्रणा तयार केली पाहिजे.
- २) सरकारी पिठवणुक थांबली पाहिजे
- ३) शेतकऱ्यांना जाणून बुजून कमी भाव दिला जातो त्यामुळे उत्पादन खर्च व मिळकत याचा मेळ न बसल्याने शेतकरी कर्जबाजारी होतो. त्याला कर्ज माफी दिली पाहिजे
- ४) शेतकऱ्यांना शेत जमीन विकता येईल असे कायदे केले पाहिजेत तसेच शेती करण्यासाठी खरेदी करता आली पाहिजे
- ५) शहरातील उद्योजकता शेती हा व्यवसाय म्हणून करता न येण्यासाठी कायदे करणे आवश्यक आहे.
- ६) खत पुरवठा व्यावसायिकरण दलाल पध्दत संपवली पाहिजे.
- ७) शेतकरी संघटनेने ठरवून दिलेल्या किंमतीच्याखाली शेतकऱ्यांनी आपला माल विकू नये.
- ८) त्यांनी शेतमालाला किफायतशीर मुल्य मिळण्यासाठी तीन टप्प्यांचा पाच वर्षीय कार्यक्रम ठरवावा.

२) शेतकऱ्यांसाठी कर्ज योजना व त्याची अंमलबजावणी :-

- १) शेतकऱ्यांना कर्ज देण्यासाठी विविध बँकांची निर्मिती
- २) कर्ज योजना पध्दती सुटसुटीत असावी.
- ३) ग्रामीण क्षेत्रातील शेतकऱ्यांसाठी स्वतंत्र कर्ज योजना असावी
- ४) ज्या बँका शेतकऱ्यांना कर्ज देणार आहेत त्यांनी कमी व्याजदरात कर्ज द्यावीत

५) दुष्काळात शेतकऱ्यास कर्ज माफी द्यावी.

३) निर्यात व आयात धोरण निश्चित करणे :

१) कापूस एकाधिकार खरेदी योजना ही शेतकऱ्यांच्या फायद्याची असावी व कापूस निर्यातीस निर्यात कर कमीतकमी असावा

२) निर्यात व आयात योजना ही शेतकऱ्यांच्या लाभाची असावी

३) आयात नियात योजनेतील गैरप्रकार टाळण्यासाठी शासनाने ठोस निर्णय घ्यावेत.

४) कमी उत्पादनाच्या वर्गसुध्दा निर्यातीचा किमान कोटा निश्चित करावा

५) निर्यात – कोटा पध्दतीने (वार्षिक) किंवा प्रमाणपत्र + मुक्त पध्दतीने करावी

ब) शासनाने शेतकऱ्यां प्रति सुधारणा कराव्यात :

१) राजकीय व शासकीय पातळीवरील भ्रष्टाचाराला आळा घालणे

२) कारखाने शेतकऱ्यांना एकरकमी रक्कम देण्याचा कायदा करावा. जर कारखाने हप्ताने रक्कम देणार असतील तर त्या हप्त्यावर १५ टक्के व्याज शेतकऱ्याला मिळावे.

३) शासनाने उत्पादन खर्चाच्या आधारे इमीभाव निश्चित करावा

४) शेतमाल व कच्चा माल वाहतूकीसाठी वाहतुकीची सुविधा तयार कराव्यात

५) शासनाने शेतमालासाठी अत्याधुनिक गोडावून व शितगृहे बांधावीत

६) शासनाने शासकीय संस्था काढून त्यामार्फत शेतकऱ्यांचा माल खरेदी करावा.

७) शेतकऱ्यांसाठी अपघात विमा योजना, पेन्शन योजना सुरु कराव्यात

८) शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी उपाय योजना कराव्यात, समोपदेश केंद्र स्थापावीत, कर्ज वसुलीसाठी जप्ती सारखे प्रकार करू नयेत, शेतकऱ्यांसाठी हेल्यलाईन शासनाने सुरु कराव्यात.

क) शेतकऱ्यांनी राबवयाच्या व आचरणात आणावयाच्या योजना :

१) शेतीसाठी शेतकऱ्यांनी नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करावा

२) शेतकऱ्यांनी स्वतःच्या समस्या सोडविण्यासाठी स्वतःची संघटना तयार करावी

३) शेतकऱ्यांनी सीता शेती सारख्या पध्दतीचा अवलंबन करावे

४) शेतकऱ्यांनी एकजुटीने एकमेकांस सहाय्य करावे

५) शेतकरी संघटनेने निश्चित केलेल्या दरापेक्षा कमी दराने शेतमाल विकू नये

६) योग्य शेतमाल दरासाठी वेळोवेळी आंदोलन करावे

ड) चतुरंग शेतीची संकल्पना :

१) शेतकरी महिलांनी स्थानिक पातळीवर उपलब्ध साधन सामुग्री वापर करून इतर कोणत्याही खर्चिक बाबाचा वापर न करता 'सीता शेती' करावी.

२) बाजारातील शेतमालाच्या मागणी प्रमाणे शेती करावी

३) शिवार सारखी साखळी योजना उभारणा करावी.

शरद जोशींनी शेतकऱ्यांसाठी केलेले कार्य, आंदोलने भरविलेल्या परिषदा व शासनाकडून शेतकरी हिताच्या मंजूर करून घेतलेल्या योजना यामुळे त्यांना शेतकऱ्यांचे 'पंचप्राण' म्हणून ओळखले जाते. त्यांनी भारतात १४ राज्यात वेगवेगळ्या भुमिकामधील शेतकरी आंदोलनात सहभागी होते.

निष्कर्ष :— १) शरद जोशी यांनी केलेला शेतकरी आंदोलनामुळे शासन स्तरावर शेतकरी हिताचे निर्णय घेतले गेले

२) शरद जोशी यांनी केलेल्या शेतकरी आंदोलनामुळे शेतकरी एकत्र येवून त्यांची संघटना तयार झाली

३) शरद जोशी यांनी शेतकऱ्यांसाठी सुचविलेल्या उपाय योजनामुळे शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारली.

४) शेतकरी आंदोलनामुळे शेतकऱ्यांकडे शासनाचा पहाण्याचा दृष्टिकोन बदलला.

संदर्भ :

१) जोशी शरद, डिसेंबर १९८५, प्रचलित अर्थव्यवस्था नवा पत्रांश भाग-२, शेतकरी प्रकाशन, अलिबाग

२) जोशी शरद, ५ डिसेंबर २०१४, मुख्य मंत्र्यांच्या घरासमोर ठिय्या आंदोलन, शेतकरी प्रकाशन, पुणे.

३) काळे भानू, ५ डिसेंबर २०१६, आंगरवाटा शोध शरद जोशींचा, उर्मी प्रकाशन, पूणे-६७.

४) जोशी शरद, २००९ शेतकऱ्यांचा राजा, शिवाजी आणि इतर

५) जोशी शरद, २३ डिसेंबर २००९, बळीचे राज्य येणार आहे, जनशक्ती वाचक चळवळ, पिनाक, औरंगाबाद-०१

६) शरद अनंतराव जोशी n.m.wikiped.org

७) Corenelia Lenneberg, 1988 Sharad Joshi and the farmers : The Middle Peasant lives, vol-61, No-3, Pacific Affairs, University of British Columbia.